

Kognitiivne lingvistika mujal ja meil¹

Ilona Tragel

Tartu Ülikool

Keele struktuur ja funktsioonid on tihedalt seotud mittekeeleliste oskuste ja teadmistega. Keel on inimese teadmiste-kogemuste loodud, kuid on samas vahend nende teadmiste-kogemuste teenistuses. On väidetud, et inimkeel võib olla võti teiste (ja eriti varjatud) kognitiivsete struktuuride juurde (vrd Talmy 2000; Lakoff, Johnson 1980).

Sõnauhendi 'kognitiivne lingvistika' esimene kirjalikult avaldatud kasutus on registreeritud juba aastal 1971: Sydney M. Lambi artiklis "The Crooked Path of Progress in Cognitive Linguistics" (Georgetown University Roundtable on Language and Linguistics 22). R. W. Langacker on kognitiivse grammatika vahendite arendamisega alustanud 1976. aastal (Langacker 1987: vi). 1980. aastal ilmus G. Lakoffi ja M. Johnsoni "Metaphors we Live by", kognitiivse metafoorteooria "aabits" Esimese rahvusvahelise kognitiivse lingvistika konverentsi korraldas 1989. aastal Duisburgis R. Dirven (need toimuvad iga kahe aasta tagant, viimane oli 2001. aastal USAs Santa Barbaras ja järgmine tuleb 2003 Hispaanias ning selle üldteema on *Cognitive Linguistics, Functionalism, Discourse Studies: Common Ground and New Directions*). Alates 1990. aastast ilmub (4 korda aastas) ajakiri *Cognitive Linguistics* (vt www.degruyter.de/journals/cogling/index.html) ja tegutseb ICLA – rahvusvaheline kognitiivse lingvistika ühing (vt www.siu.edu/~icla/). Ka eesti teaduslikus ajakirjanduses on kognitiivset keeleteadust tutvustatud juba 1990. aastate alul, vt Õim 1990.

1. Sissejuhatavat

Sellest, kuidas keeleteaduses kognitiivse lingvistikani jõuti, vt Õim 1996. Lisaks seal nimetatutele võib tekkepõhjusest arvestada veel kognitiivteadlaste ja psühholoogide uurimistulemusi, mis muutsid varasemaid arusaamu keele staatusest tunnetuses, ning seda, et uuriti palju indoeuroopa keeltest väga erinevaid keeli, mille struktuuri

---

¹ Artikli kirjutamist on toetanud ETF grant nr 4405. Täna märkuste eest Arvo Krikmanni ja Helle Metslangi.

kirjeldamiseks puudusid vahendid. Semantika ei olnud enam viies ja viimane (kui pragmaatikat eraldi mitte käsitleda) osa keele struktuuri jaotuses², vaid laienes kõigi tasandite analüüsitavaid nähtusi seletavaks vahendiks. Nähtused, millele varem oli minimaalselt tähelepanu osutatud (nt polüseemia) või mida oli käsitletud pigem kirjandus-teaduslikus kontekstis (nt metafoor), said uurijate suure tähelepanu osaliseks. Muutusid ka mõisted, mille abil keelt kirjeldama asuti. Olulisim neist oli ja on ilmselt **mõiste** (*concept*) – reaalse maailma asju inimese kognitsioonis esindav üksus. Selleks, et mõistet keeleliselt väljendada või sellest aru saada, sooritame **mõistestamise** (*conceptualization*) protsessi. **Kategooria** võib olla mõiste või mõistete kompleks, mis meie kogemuste ja teadmiste alusel mingite tunnuste põhjal kokku kuuluvad. Otsustus, millega me mingi mõiste teisega samasse kategooriasse paigutame, on **kategoriseerimine**. **Skeemi** (*schema*) mõiste on keeleteadusse toodud psühholoogiast ja filosoofiast kognitiivteaduse kaudu. Johnsoni järgi (1987: 29) on **kujundiskeem** (*image-schema*) korduv muster (*pattern*), kuju või muu korrapära meie kogemustes ja teadmistes ning kogemuste-teadmiste endi organiseeritus. **Metafoor** ei ole kognitiivses paradigmas ainult keeletasandi nähtus. Seda käsitletakse kui üldistavat **kujutamist** (*mapping*) mõistelistel valdkondade vahel. Valdkonda, millest ülekanne tehakse (mille mõistetes asja kujutatakse), nimetatakse **allikalaks ehk -valdkonnaks** (*source domain*) ja valdkonda, millesse projitseeritakse (asi, mida kujutatakse), nimetatakse **sihtalaks ehk -valdkonnaks** (*target domain*). (Kognitiivne) **valdkond** (*domain*) koondab mingi aineala teadmisi ja kogemusi, kuid valdkond võib ka olla nt mingisugune kogemus, mõiste, mõistete kompleks, andmete kogum jms keelekasutaja teadvuses. **Mõistete integreerimine ehk sulandamine** (*conceptual integration ~ blending*) on protsess, millega seletatakse selliste keeleväljendite kasutamist ja mõistmist, milleks ei piisa tavalisest projektsioonist (*mapping*) allikalalt sihtalale, vaid keelekasutaja loob **sulandi** (*blend*), mentaalse ruumi, milles toimub vastavate valdkondade mõistete integratsioon. **Kehastamine** (*embodiment*) on tunnetuse organiseeritus, mis põhineb meie kehastunud (*embodied*) suhtlusel füüsilise maailmaga ja mõjutab oluliselt seda, kuidas me maailma tajume: millised maailma

² Pean silmas klassikalist jaotust foneetika – fonoloogia – morfoloogia – süntaks – semantika.

asjad keeles kajastuvad ja kuidas nad kajastuvad. Grammatikalisatsiooniteooria kognitiivse suuna esindajad väidavadki näiteks, et kohasõna *kõrval* kujunemine kehaosanimest *kõrv* on meie kehas-tunud tunnetuse avaldus.

Järgnevas lühiülevaated tähtsamatest kognitiivse lingvistika suundadest 2001. aasta lõpu seisuga.

2. R. W. Langackeri kognitiivne grammatika³

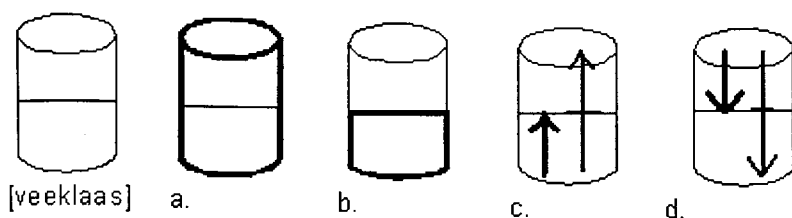
Kognitiivne grammatika on R. W. Langackeri loodud keelekirjeldusvahendite süsteem. Nende vahendite väljatöötamise põhimõteteliseks lähtekohtadeks oli, et keelt ei ole võimalik kirjeldada keelekasutaja kognitiivsetele struktuuridele viitamata ning et grammatilised struktuurid ei ole autonoomne formaalne süsteem või pindstruktuuri avaldumisvorm, vaid on loomult sümbolid, mis kajastavad mõistelist sisu (Langacker 1990: 1). Keelevõime tähtsaimaks omaduseks peetakse võimet võrrelda, tajumadustest mõjutab keelekasutust enim tähelepanu jaotuvus. Seda võimet kajastavad Langackeri analüüsivahenditest keele tasandil mõisted **trajektor** (*trajectory*) – mõistestatava suhte see entiteet, mida kirjeldatakse – ja **orientiir** (*landmark*), see suhte osaline, mille suhtes trajektoori primaarselt kirjeldatakse. Trajektoor on suhte primaarne fookus ja orientiir(id) on sekundaarne(/sed). Neile mõistetele vastavad kirjeldatavas reaalsuses (psühholoogiast pärit) mõisted kujund (*figure*) ja taust (*ground*) ja semantilises ehk mõisteruumis mõisted **profiil** ehk **eend** (*profile*) ja **baas** ehk **tugi** (*base*).

Meil on võime konstrueerida üht ja sama asja, suhet, seisundit vms mõisteliselt ja keeleliselt erinevalt. Keeleväljend on sellises protsessis mõistelise sisu ja sellest tingitud **konstrueerimisseose** (*construal*) avaldus. Vaatame järgmisi näiteid (Langacker 1999).

- (1) a. klaas veega
 b. vesi klaasis
 c. pooltäis veeklaas
 d. pooltühi veeklaas

Kõigil neljal väljendil on sama mõisteline sisu (veeklaas), mis on neis näidetes erinevalt konstrueeritud. Kognitiivses grammatikas

³ Sõnaühendit 'kognitiivne grammatika' kasutatakse ka laiemalt kognitiivse taustaga grammatikaurimuste ja -kirjelduste puhul (nt Heine 1997; Lakoff 1987: 463, 582 jm).

Joonis 1. Mõiste [veeklaas] erinevaid mõistestusi

kasutataksegi ühe metakeelena jooniseid. Joonisel 1 märgivad nooled konstrueerimissuhet, noole paksus osutab suhte esilduvusele (vt joonis 1 a–d).

Keeleväljendi sisu konkreetsetes kasutuses määravad **kognitiivsed valdkonnad** (*cognitive domains*). Näiteks mõiste [klaas] võib meie mõisteruumis olla seotud järgmiste valdkondadega: RUUM (põhivaldkond), KUJU (prototüüpselt silindri kujuline ühest otsast kinnine anum), ORIENTATSIOON (prototüüpselt vertikaalne, pikem dimensioon vertikaalsuunaline), FUNKTSIOON 1 (anum vedeliku hoidmiseks), FUNKTSIOON 2 (anum vedeliku tarbimiseks), MATERJAL (prototüüpselt valmistatud klaasist), SUURUS, VÄÄRTUS, PURUNEMISKINDLUS jne.

Kognitiivse grammatika kohta üldiselt vt Vainik 1992 ja uurimusi Vainik 1995; Tragel 2001a.⁴

3. George Lakoff – tänapäevase metafooriteooria loojaid

3.1. George Lakoffi metafooriteooria

Kognitiivse metafooriteooria isa on George Lakoff. Lakoff on üliproduktiivse autorina lahti kirjutanud Michael Reddy 1979. aastal algatatud mõtte metafoori mõistelisusest ja mõttelähtelisusest. Reddy võtab artiklis (1993, esmatrükk 1979) nn kanali- ehk torumetafoorist (*conduit⁵ metaphor*) väidetavalt esmakordselt (Lakoff 1993) üles teema igapäevase suhtluskeele metafoorsusest. Senini oli metafoori

⁴ Kognitiivse grammatika terminite tõlkeid on ühtlustatud 2001. a., siin viidatud Vainiku ülevaates ja uurimuses ning Trageli uurimustes kasutatud vasted erinevad praegu kasutatavatest.

⁵ *conduit* – (vee-, õli)juhe, juhttoru, -kanal (J. Silvet, Inglise–eesti sõnaraamat).

peetud vaid ilukirjanduskeele nähtuseks. Edaspidi räägime niisiis **mõistemetafooridest** (*conceptual metaphors*) ehk metametafooridest (sest tegemist on metakeelega, analüüsi- ja seletusvahendiga), mille tüpograafiliseks eristuseks kasutatakse väikesi suurtähti (SMALL CAPS). Kanalimetafoor katab Reddy järgi suurt osa meie suhtlusega seotud keelekasutusest. Vaatame järgmisi eesti näiteid:

- (2) a. Ei jõua kohale või? (=ei saa aru) – vrd kanal kui ühendus kahe punkti vahel
 b. katkematu sõnavool – kanal kui voolava vee kandja
 c. Peeter pani oma mõtted sõnadesse. – kanal kui mahuti
 d. Mis sa mulised! – kanal kui voolava vee kandja

Metafoorne on keeles niisiis kõik, mis ei ole seotud konkreetse füüsilise kogemusega. Kui räägime ruumist – paiknemisest, liikumisest, asenditest – on see otsese keelekasutuse näide. Niipea aga, kui samad väljendusvahendid on kasutusel näiteks ajamõistete edasiandmiseks, on tegemist metafoorse ülekandega. Selle projektsiooni näitestikku on ka eesti keele osas analüüsitud (vt Veismann 2000, 2001; osalt ka Metslang 1994). Aeg on valdkonnana huvitav näide seetõttu, et tal puuduvad keeles tavaliselt ainult talle ainuomased väljendusvahendid. Siiski on ta orientatsiooniline (suunatud), jaotatav ja loendatav. Orientatsioonilisus on otseses seoses liikumisega, mille kaudu ruumi ajaga mõistestatakse (vt nt Lakoff, Johnson 1999). Mõned näited:

- (3) a. Aasta läks lennates. – liikuv aeg (vrd ka minevik)
 b. Tulgu, mis tuleb. – liikuv aeg (vrd ka tulevik)
 c. Nad lubasid tulla kella kuue paiku. – aeg kui maastik (vrd paik)
 d. Ma ei tea seda siamaani. – liikuv vaatlaja, aeg kui maastik

Lakoff rääkis⁶, et kord oli tema seminari üliõpilaste hulgas üks väga õnnetu näoga tüdruk ja kui Lakoff temalt küsis, mis on juhtunud, vastas too *Our relationship has hit a dead-end street*, eesti keeles näiteks *Meie suhted on ummikus* vms (= tütarlaps oli oma peikaga lõplikult tülli läinud). Sellest hetkest oleval Lakoff mõistnud, et igapäevakeel on täis süstemaatilisi metafoorseid projektsioone. Seda näidet kirjeldab ta metametafooriga LOVE IS A JOURNEY (ARMASTUS ON TEEKOND), mis on jäänudki Lakoffi ja tema järgijate lemmiknäiteks. Ka eesti keeles leiame seda projektsiooni kajastavaid näiteid:

⁶ Mina kuulsin seda lugu 1999. a Bolzano kognitiivse analüüsi suvekoolis.

- (4) a. Meie teed lähevad lahku.
 b. Nad läksid oma suhetes liiga kaugemale.
 c. Äрге astuge keelatud maale!

Mõistemetafoorne lähenemine võimaldab seletada **uudismetafoori**de (*novel metaphors*, Lakoff 1993) kasutust. Meie taju võrdlusprotsessid loovad üha uusi seoseid valdkondade vahel, mis avalduvad keelekasutuses näiteks järgmiselt (näide pärineb Tartu ülikooli suulise kõne korpusest, kahe erinevast parteist pärit poliitiku avalikust diskussioonist, vt <http://sys130.psych.ut.ee/~linds/>):

(5) LT: aga ma tahaks lihtsalt öelda seda et ee kui me nüüd vaatame Euroopa poole kuhu me kõik kangesti tahame minna, siis Euroopa Liidu soovituslik direktiiv, mitte kohustuslik soovituslik direktiiv üksikisiku tulumaksu kohta on neli tulumaksu astet ausõna ma sain seda teada pärast seda kui meie eelnõu valmis oli. õ nii=et=et me oleme selle direktiivi sees noh nii=nagu `rusikas `silma `auku, (0.8) .hh õõ ja kahtlemata Euroopa riigid reformivad oma astmelise või nagu Jürgenile meeldib progresseeruvat tulumaksu süsteemi, sest paljudes riikides on neid astmeid viisteist, isegi kakskümmend ja ja näiteks seda teeb ka Rootsi, kes püüab neid astmeid vähendada jaa,

JL: se on tõesti

LT: maailm areneb.

JL: jah se=on `tõesti nagu:: rusikas `silmaauku=ja: üldiselt ei=ole üldse magus `asi=to rusikas `silmaaugus.

Publik: {naerab}

LT: [jaa oleneb kelle silma{augus}]

JL: [et ee väga selge kompromiss]

Publik:{{naerab}}

JL: jaa=ja (.) silmaauk ekssole aga: aga: se on väga selge ajalooline poliitiline kompromiss nendes ee direktiivides mis seal peidus ekssole. kui=on ikkagi juttu sa ise ütled viieteistkümnest ja kahekümnest astmest siis on väga suur võit kui seal saadakse kolme nelja astme peale.

(Suulise kõne transkriptsiooni on siin lihtsustatud, vaid analüüsita-
vates kohtades on säilitatud täpne korpuse transkriptsioon, lähemalt märkide kohta vt <http://sys130.psych.ut.ee/~linds/>)

Selles diskussioonis arendatakse edasi tavametafoori (*sobib, on, ...*) *nagu rusikas silmaauku*. Peatumata siin teistel selle metafooriga seotud huvitavatel nähtustel, vaatame uudismetafoorset kasutust *ei ole üldse magus asi too rusikas silmaaugus*. Ilmselt pole enamus sellist metafoori varem kuulnud, niisiis oletame, et see on uudne, esmakordne. Kuid vastuvõtja mõistab seda väga hästi – ta reageerib vastusega: *jaa oleneb kelle silmaaugus*. Mõistmist võib välja lugeda ka publiku naermisest. Uus metafoor “töötab”

Eestis on kognitiivse metafoorteooria rakendusi avaldanud nt H. Õim (1999, 2000, 2001) ja A. Krikmann (2002a). Üldise arutluse metafoori ja metonüümia suhetest ja paljust muust leiab Krikmann 2002b.

3.2. Lakoffi muud tegemised: NTL

Alates 1990. aastast on George Lakoff olnud projekti “Neural Theory of Language” (NTL, vt www.icsi.berkeley.edu/NTL) eesotsas. Selle projekti eesmärgiks on uurida, kuidas aju õpib, kasutab ja mõistab keelt ning kuidas keel ja mõtlemine on seotud teiste neuraalsete süsteemidega. Projekti tulemusel on juba valminud mõned arvutuslikud (*computational*) rakendused – keele tähenduste analüüsi tulemused arvutile arusaadavas keeles. Üks selline on näiteks Terry Regier’ ruumisuhete uurimus, mille tulemusel on valminud arvutiprogramm, mis tunneb tavalisemaid kohasuhteid.

Lakoff on juba kolmel kognitiivse lingvistika konverentsil rääkinud neuraalse keeleteooria ja kognitiivse lingvistika suhetest. 2001. aasta ettekande kokkuvõttes on lubatud järgmist: “Metafoorteooria ja sulandamisteooria saavad neuraalsete projektsioonide ja neuraalse sidumise teooria (*the theory of neural maps and neural binding*) osaks.” (www.unm.edu/~iclc/featabs.html#lakoff)

4. Mõisteline integreerimine ehk sulandamine

Selle suuna algatajateks ja peamisteks arendajateks on Gilles Fauconnier ja Mark Turner (vt nt Fauconnier 1994 (1985), Fauconnier 1997, Fauconnier, Turner 1998, www.wam.umd.edu/~mtum/WWW/blending.html). **Mõisteline integratsioon** on tavaline kognitiivne operatsioon, mis mõtlemise käigus aktiveerudes võimaldab meil seostada eri valdkondade mõisteid. Seda võimet kasutame näiteks poes oma kodu jaoks vaipa valides, kui kujutame endale ette, kuidas see vaip kodu põrandal välja näeks.

Keeleuurijate tähelepanu all on niisiis sellised struktuurid, mis avalduvad keeles, kuid mille mõistmiseks ja kasutamiseks loob keelekasutaja kahe sisendi valdkonnast uue skeemi. Fauconnier ja Turner löid niisuguste juhtumite analüüsiks teoreetilise mudeli. See mudel koondab mõistelise integratsiooni ehk **sulandamise** (*blending*) struktuuralseid ja dünaamilisi printsiipe. (Fauconnier, Turner 1998)

Sulandi (*blend*) mudel koosneb mentaalsetest ruumidest (mille tähiseks joonistel on ring). **Mentaalne ruum** on Fauconnier' ja Turneri järgi (1998: 137) väike kontseptuaalne üksus, mis on koostatud ja korraldatud selle järgi, kuidas me räägime ja mõtleme, eesmärgiga konkreetsetes situatsioonides adekvaatselt tegutseda ja vastavast keelelisest sisendist aru saada. Mentaalsed ruumid on suhteliselt individuaalsed, sest nad koosnevad kogemuste alusel talletatud elementidest (nende tähistamiseks joonistel kasutatakse punkti, vahel ka mingit kujundit) ja on struktureeritud freimide ja kognitiivsete mudelite alusel. Mentaalseid ruume kasutatakse dünaamilisteks projektsioonideks meeles ja keeles.

Mudelil on neli ruumi: kahe sisendi ruumid (*input space*), geneeriline ruum (*generic space*) ja suland.

Järgnev näide on pärit 1998. aasta veebruarikuust USA-s (Fauconnier, Turner 2000: 133–135):

- (6) a. If Bill Clinton were the Titanic, the iceberg would sink.
b. Kui Bill Clinton oleks Titanic, upuks jäämägi ära.

Selles on üheks sisendruumiks meie teadmised Titanicu hukkumisest kokkupõrke tagajärjel jäämäega, mis olid aktiveeritud sel ajal USA kinodes jooksvast filmist *Titanic* ja teiseks sisendruumiks USA presidendi Clintoni püsijäämine pärast järjekordset seksiskandaali vaatamata poliitiliste vastaste suurele vastuseisule. Geneerilisse ruumi on projitseerunud kahe sisendi struktuuri ühisosa, selle näite puhul võimalik kokkupõrge (ühest sisendruumist füüsiline, teisest psüühiline). Mudeli paarikud on Clinton ja Titanic ning Clintoni skandaal ja jäämägi. Ruumide vahel valitseb selekteeriv projektsioon – kaasatakse vaid selle integratsiooni seisukohalt relevantseid elemente. Neljandasse ruumi, sulandisse, projitseeruvad mõisteliselt seostatud suhted, struktuurid, kujundid jm. Nende alusel võivad seal tekkida uued suhted ja struktuurid, mida sisendruumides üldse ei ole. Selles näites on sulandisse Titanicu sisendist projitseeritud freimistruktuur ning Clintoni sisendist kausaalne struktuur ja sündmusstruktuur. Seda sulandi moodustumisel toimivat operatsiooni nimetatakse kompositsiooniks ehk koostamiseks (*composition*). Teine relevantne operatsioon on komplekteerimine e täiendamine (*completion*), mille käigus moodustub sulandis vastavate sisendite (teadmised taustfreimidest, kognitiivsetest ja kultuurilistest mudelitest) alusel uusi struktuure (*pattern*). Kolmas operatsioon on viimistlus ehk elaboratsioon (*elaboration*). Seda võib kirjeldada kui sulandi enda

rakendumist – selles sündinud seosed ja struktuurid võivad motiveerida uusi rakendusi. Näiteks võiks jäämäe ja Clintoni näite põhjal arendada diskussiooni Clintoni vastaste hulpimisest meres (kes hakkavad uppuma nagu jäämägi) jms (vt ka Krikmann 2001).

5. Konstruksioonigrammatika

Konstruksioonigrammatika loojaks peetakse Charles Fillmore'i. Selle suuna lähtekohad ongi Fillmore'i varasemas freimisemantikas (nt Fillmore 1985), mille peamise mõiste – freimi (*frame*) – vastena siinses kontekstis on konstruksioon.⁷ Fillmore'i õpilane Adele Goldberg on kirjutanud konstruksioonigrammatika “õpiku”, millesse on koondatud selle suuna põhimõisted ja mitmete konkreetsete uurimuste tulemusi (Goldberg 1995). Konstruksioonigrammatika formaalse poole peamine arendaja on P Kay (vt nt Kay 1998).

Konstruksioonigrammatika põhiliseks uurimisobjektiks on lihtlausetate konstruksioonid. Erilist tähelepanu pööratakse sellistele juhtumitele, milles lause tähendus ei lähtu otse verbi tähendusest. Siis võib olla tegemist konstruksioonitähendusega, st lihtlause morfosüntaktiline mall ise on tähenduse kandja. Konstruksiooni käsitletakse keele iseseisva üksusena, mis omab meie teadvuses omaette staatust. Niimoodi seletatakse näiteks ka produktiivsete lausemallide kasutust keeles uue verbi konstruksioonina (vt näide 8). Näitena võiksime siin vaadata nn ditransitiivset konstruksiooni (vt ka Ereli artiklit selles kogumikus), mille prototüüpne väljendaja inglise keeles on verb *give* (Goldberg 1995: 141), eesti keeles verb *andma*.

(7) Mari annab Jürile raamatu.

Konstruksiooniskeemi [S + V + All + O] milles S (= subjekt) on andja, V (= verb) andmisverb, All (= allatiiv) alaleütlevas käändes vastuvõtja ja O (= objekt) üleantav asi, sobivad ka nn uued verbid, nt

- (8) a. Raamatupidaja faksis maksuametile aruande.
b. Meilisin talle andmed.

Konstruksioon on otseselt seotud semantiliste struktuuridega, mis peegeldavad skeeme, mis on kujunenud kogemuste alusel (Goldberg 1995: 5; Lakoff 1987: 582). Niisiis valitseb sellistes konstruksioonides vormi ja tähenduse vahel kognitiivselt põhjendatud seos, mis ei

⁷ Veel varem kasutas Fillmore sama sisu kohta mõistet *stseen* (*scene*) (nt 1977 a on ilmunud artikkel pealkirjaga *Scene-and-frame semantics*)

ole otseselt seotud teiste grammatikateadmistega. Üksuse staatuses olev konstruktsioon võib olla seotud mõne leksikaalse üksusega, kuid see võib olla ka ilma mingi kinnistunud avaldumisvormita mall, näiteks kausatiivne konstruktsioon.

Eesti keeleteaduses on konstruktsioonigrammatikale sarnast lähenemist verbide liigitamisel viljelenud H. Rätsep (1978)⁸, kes defineerib lausemalli nii: "Verbikeskne lausemall on verbikesksele lausele aluseks olev abstraktne oluliste sõnaklasside ja grammatiliste kategooriate konstruktsioon, mis peab peegeldama selle lause olulisi verbi tähendusest tingitud süntaktilis-morfoloogilisi omadusi." (Rätsep 1978: 18) Konstruktsioonigrammatika teesiga võrreldes selgub, et tegu on sisuliselt sama asjaga: ... *basic sentences of English are instances of constructions – form-meaning correspondences that exist independently of particular verbs. That is, it is argued that constructions themselves carry meaning, independently of the words in the sentence.* (Goldberg 1995: 1)

Konstruktsioonide tüübid väidetakse olevat universaalsed või peaaegu universaalsed (Goldberg 1995: 8) ning nende vahel valitsevad süstemaatilised semantilised seosed (nt polüseemia, metafoorsus jt, samas: 226)

Eesti keelest võib näitena tuua veel possessiivse konstruktsiooni (N:ADE *olema*:3SG N:NOM), mis tõsi küll, on seotud ka kindla verbiga. Semantiliselt on selle konstruktsiooni kuju (OMAJAL *on* OMATAV) nt *Mul on auto*.⁹

6. Grammatikaliseerumisteooria kognitiivne suund

Grammatikaliseerumisteooria kognitiivse suuna peamine esindaja on Bernd Heine (vt ka H. Metslangi artiklit selles kogumikus). Grammatika tekkimise protsesside seletamiseks peab Heine (1997a: 3) vajalikuks arvestada järgmiste asjaoludega:

- keele struktuuri olemuse allikas on inimese suhtlus teda ümbritseva keskkonnaga: keelelised kategooriad lähtuvad meie kogemustest ja teadmistest asjade, sündmuste, protsesside jne kohta;

⁸ H. Rätsepa 1974. a. kaitstud doktoriväitekiri, mis on viidatud teose aluseks, on ka teoreetilises plaanis paarkümmend aastat oma ajast ees olev uurimus, mis väärrib jätkuvalt suurt tähelepanu ning tunnustust.

⁹ Possessiivse konstruktsiooni näidet lapsekeeles vt Tragel 2001b.

- suhtluse peamisi strateegiaid on ühe asja kujutamine teise asja mõistete kaudu (vt ka 3. ja 4. osa selles artiklis, samuti Metslang selles kogumikus) – selline lähenemine võimaldab seletada, miks grammatika on selline, nagu ta on, ja miks grammatika olemas on.

Näiteks seletatakse suhtesõnade *käes* ja *kõrval* teket (grammatikaliseerumisprotsessi) **kehastamise** mehhanismiga: inimese kehaosad on suhtesõnade allikalaks, sest tajume maailma abstraktseid suhteid oma keha kaudu (Heine 1997a; Johnson 1987). Kui eesti (ka soome jt) keele possessiivkonstruktsiooni (N:ADE *olema*:3SG N:NOM) kohta on tavaks öelda, et see on omapärane, imelik, siis tüpoloogilis-kognitiivse uurimuse tulemusel selgub, et omandi väljendamise üks tavalisemaid allikaid maailma keeltes ongi lokatiiv (Heine 1997b: 45, 50–53): abstraktsemat omandisuhet mõistestatakse konkreetsema kohasuhte kaudu (skeem [X asub Y-s]).

Põhiliselt kognitiivse suuna esindajate teostele põhinevaid näiteid võimalikest grammatikaliseerumisprotsessidest eesti keeles leiab K. Sildvee artiklist (2000), eestikeelse materjali analüüsi näiteid kognitiivse grammatikaliseerumisteooria vahenditega H. Metslangi artiklist selles kogumikus.

7. Ja paljud teised...

Loomulikult ei jagune kognitiivne lingvistika selgelt eristatavateks suundadeks, on palju autoreid ja uurimusi, kes/mis paigutuvad mitmesse harusse või integreerivad eri suundi vastavalt materjali ja uurimiseesmärgi vajadustele. Leonard Talmy koondas oma ilmunud artiklid kahte raamatusse üldpealkirjaga “Toward a Cognitive Semantics” (Talmy 2000). Talmy ütleb oma peamise huviobjekti olevat mõistelise struktuuri keelelise väljendamise. Kognitiivset lingvistikat peab Talmy teisi keeleteaduse suundi täiendavaks (2000a: 1).

Eve Sweetser on oma uurimustes rakendanud mitmeid siingi kirjeldatud kognitiivse lingvistika uurimissuundi, mh grammatikaliseerumist, mõistemetafoorsust jt (nt Sweetser 1990).

Kultuurilist lähenemist kognitiivsusega integreerib näiteks Gary B. Palmer (1996). Palmer väidab (1996: 4–5), et kognitiivse lingvistika vahendeid saab analüüsis rakendada otse kultuuri ja keele seoste seletamiseks ning teeb ettepaneku sellist sünteesi nimetada kultuuriliseks lingvistikaks (*cultural linguistics*, samas).

Kognitiivses lingvistikas on tänaseks kujunenud palju allharusid – nii palju, et võib öelda, et kognitiivne lingvistika on kujunenud ühiste vaadete ja põhimõtetega omaette laiapõhjaliseks paradigmaks keeleteaduses. Valmimas on kognitiivse lingvistika entsüklopeedia, ilmunud on õpikuid (nt Ungerer, Schmid 1996), rakenduslingvistilise suunaga töid (Pütz, Niemeier, Dirven 2001).

8. Kognitiivne lingvistika Tartu ülikoolis

Professor H. Õim pidas esimese kognitiivset semantikat käsitleva loengusarja Tartu ülikoolis 1994. aasta kevadsemestril. Külalislektorid Soomest on Tartus tutvustanud kognitiivset grammatikat (T. Huumo) ja grammatikaliseerumisteooria kognitiivset suunda (K. Ojutkangas).

Alates 1999. aasta septembrist koguneb Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli juures kognitiivse lingvistika seminar. 2001. aastal andsime välja põhiliselt seminarlaste töödest koosneva kogumiku "Papers in Estonian Cognitive Linguistics" (Tragel 2001b). Seminaris käsitleme kognitiivses traditsioonis hetkel aktuaalseid teemasid, räägime konverentside-suvekoolide muljeid (vt ka Tragel, Veismann, Õim 2000), vahendame oma uuristööde hetkeseise ja tulemusi, kutsume külalisi, arutame terminoloogia eestikeelseid vasteid jne.

Kirjandus

- Fauconnier, Gilles; Turner, Mark 1998. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 2.
- Fauconnier, Gilles; Turner, Mark 2000. Metaphor, metonymy, and binding. – *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Toim A. Barcelona. TiEL. Mouton de Gruyter.
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the semantics of understanding. – *Quaderni di semantica* VI, 2.
- Fauconnier, Gilles 1997. *Mappings in Thought and Language*. CUP
- Fauconnier, Gilles 1994 (1985). *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Massachusetts Institute of Technology, CUP.
- Goldberg, Adele 1995. *A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press.
- Heine, Bernd 1997a. *Cognitive Foundation of Grammar*. Oxford UP

- Heine, Bernd 1997b. *Possession. Cognitive Sources, Forces, and Grammaticalization*. Cambridge Studies in Linguistics 83. Cambridge: Cambridge UP.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kay, Paul 1998. *An Informal Sketch of a Formal Architecture for Construction Grammar*.
<http://citeseer.nj.nec.com/paul98informal.html>.
- Krikmann, Arvo 2001. *Kaasaaegse metafooriteooria panus parõmioloogiasse. (venekeelne pealkiri) – Tautosakos darbai. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas XV (XXII). The institute of Lithuanian literature and folklore. Folklore studies XV (XXII), Vilniu. 17–92.*
- Krikmann, Arvo 2002a. *Kas elu on konteiner? – Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. Toim R. Pajusalu, T. Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu. 231–253.*
- Krikmann, Arvo 2002b. *Veel mõni sõna metonüümiast. – Äidinkielen merkitykset. Toim I. Herlin, J. Kalliokoski, L. Kotilainen ja T. Onikki-Rantajääskö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.*
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1993. *The contemporary theory of metaphor. – Metaphor and Thought. Toim A. Ortony. The University of Chicago Press.*
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1980. *Metaphors we Live by*. The University of Chicago Press.
- Lakoff, George; Johnson, Mark. 1999. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Langacker, Roland W. 1990. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. Cognitive Linguistics Research 1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Roland W 1999. *Directions of Research in Conceptual Semantics and Cognitive Grammar. (Loengusari Bolzano rahvusvahelises semantilise analüüsi suvekoolis.)*
- Langacker, Ronald W 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Metslang, Helle 1994. *Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. Dissertation. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.*

- Palmer, Gary B. 1996. *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press.
- Pütz, Martin; Niemeier, Susanne; Dirven, René (toim) 2001. *Applied Cognitive Linguistics I: Theory and Language Acquisition, II: Language Pedagogy*. CLR 19. Mouton de Gruyter.
- Reddy, M. J. 1993 (1979). *The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. – Metaphor and Thought*. Toim A. Ortony. Cambridge University Press. 164–201
- Rätsep, H. 1978. *Eesti keele lihtlausetete tüübid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 12, Tallinn: Valgus.
- Sildvee, Kadri 2000. *Tähendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – Keel ja Kirjandus 1*, 841–853.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 2000a. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. I: Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2000b. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. II: Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge: The MIT Press.
- Tragel, Ilona 2001a. *Eesti keele saama ja võima ning soome keele saada ja voida. Tähenused ja vastavused kognitiivse grammatika vaatenurgast. – Keel ja Kirjandus 2*, 99–110.
- Tragel, Ilona 2001b. *On Estonian core verbs. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu*. 145–169
- Tragel, Ilona; Veismann, Ann; Öim, Haldur 2000. *Kognitiivse keeleteaduse konverentsist ja teoreetilise keeleteaduse arengust selle taustal. – Keel ja Kirjandus 4*, 260–268.
- Ungerer, Friedrich; Schmid, Hans-Jörg 1996. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London, New York: Longman.
- Vainik, Ene 1992. *Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3–4*, 156–160, 216–223.
- Vainik, Ene 1995. *Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut*. Tallinn.
- Veismann, Ann 2000. *Aega väljendavad ruumimetafoorid. Teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele. Magistritöö. Tartu Ülikool*.
- Veismann, Ann 2001. *On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu*. 22–47

- Õim, Haldur 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – Akadeemia 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – Keel ja Kirjandus 11, 731–743.
- Õim, Haldur 1999. How to portray emotions? – Estonian: Typological Studies III. Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11. Tartu. 231–252.
- Õim, Haldur 2000. *Otse, sirge* and *õige*: A domain of metaphoric extension in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14. Tartu. 198–220.
- Õim, Haldur 2001. Is there a folk theory of Self. The case of Estonian *ise* and *enese/enda*. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 7–21.